

НАСРИЙ МАТНЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ ТАҲЛИЛИГА СОЦИОПРАГМАТИК ЁНДАШУВ

DOI: 10.53885/edinres.2021.11.34.013

Г. Г. Ниязова

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети мустақил тадқиқотчиси

Аннотация: мақолада ўзбек детектив матнларини ўрганиш орқали асардаги қаҳрамонлар нутқининг соціопрагматик хусусиятлари, ижтимоий ўзига хосликларини аниқлашнинг усул ва воситалари тадқиқ этилди. Хусусан, шахслар ўртасидаги мулоқотнинг ижтимоий хосланиши, шева ва ноадабий қатламга оид тил бирликларининг прагматик жиҳатдан ифода имкониятлари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: соціопрагматика, прагматика, гендер тилишунослик, эркаklar нутқи, нутқий вазият, бадиий матн, детектив асарлар, мулоқот, ижтимоий хосланиши

СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ЛИНГВИСТИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ ПРОЗАИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ

Г. Г. Ниязова

Ташкентский государственный университет узбекского языка и
литературы имени Алишера Навои, научный сотрудник

Аннотация: в статье исследованы соціопрагматические особенности речи героев произведения, методы и средства определения их социальных особенностей путем изучения текстов узбекского детектива. В частности, были проанализированы возможности прагматического выражения диалектических и неязыковых единиц социальной самобытности, диалектических и неязыковых единиц коммуникации между индивидами.

Ключевые слова: соціопрагматика, прагматика, гендерная лингвистика, мужская речь, речевая ситуация, художественный текст, детективные произведения, коммуникация, социальная оригинальность

SOCIOPRAGMATIC APPROACH TO THE LINGUISTIC ANALYSIS OF PROSE TEXTS

G. G. Niyazova

Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, researcher.

Abstract: *the article examines the sociopragmatic features of the speech of the heroes of the work, methods and means of determining their social characteristics by studying the texts of the Uzbek detective. In particular, the possibilities of pragmatic expression of dialectical and non-linguistic units of social identity, dialectical and non-linguistic units of communication between individuals were analyzed.*

Keywords: *sociopragmatics, pragmatics, gender linguistics, male speech, speech situation, literary text, detective works, communication, social originality*

Кириш. Тилшуносликда олимлар тилнинг эстетик вазифасини керагидан ортиқ мутлақлаштириб талқин этган ҳолатлар учрайди. Аслида матнни таҳлил қилганда унинг сопиопрагматик хусусиятларига алоҳида эътибор бериш лозим. Жонли сўзлашув, кундалик мулоқот жараёнидаги кўплаб ўткир ҳазиллар, латифанамо кулгилар, чуқур маъноли сўз ўйинлари, кимларгадир тақлид қилишлар ва ҳоказо ҳолатларда ҳам тил белгиси, унинг бадий-ифода имкониятларига шундай диққат қилинадик, бунда тилнинг эстетик вазифаси яққол намоён бўлади. Тилнинг эстетик таъсирчанлигини таъминловчи воситаларни ўрганиш бу борада анча қўл келади. Жумладан, Д.Н.Шмелев куйидагиларни баён қилади: “Тилнинг эстетик вазифаси, албатта, сўзлашув нутқида ҳам доимий равишда намоён бўлади. Лекин барибир бу вазифани сўзлашув нутқида етакчи деб бўлмайди, бадий матнларда эса тил ҳамиша айна шу алоҳида вазифаси билан иштирок этади (бу вазифа, албатта, тилга, унинг барча кўринишларига ҳамиша хос бўлган коммуникатив вазифасини чекламайди, балки уни ўзига хос бир шаклда трансформация қилади)». Демак, тилнинг эстетик вазифаси бутун ўзига хослиги ва мураккаблиги билан, албатта, коммуникатив вазифани ҳам трансформация қилган, бадийят манфаатларига тўласича хизмат қилдирган ҳолда бевосита бадий нутқда намоён бўлади. Умумхалқ тилидаги барча бирликлар бадий тилда у ёки бу даражада эстетик қиммат касб этади.

Бу борада немис филологи Карл Фосслер эса сўз ва гапнинг эстетик бўёғи бетакрорлигига ва айна шу бўёқнинг тилда етакчи вазифани бажаришига ишонган. Албатта, тил вазифалари орасида эстетик вазифани асосий, етакчи вазифа деб қараш, яъни тилни тамомила эстетик моҳият сифатида талқин этиш тўғри эмас. Аммо бу олимларни

ана шундай мутлақ фикрга олиб келган нарса тилдаги эстетик вазифа ҳам ўзини ҳар қадамда, айниқса, бадиий матнда намоён этиб туриши билан боғлиқ эканлиги тайин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Прага лингвистик тўғараги аъзолари томонидан тилни вазифаларига кўра фарқлаш концепцияси ишлаб чиқилган. “Прага лингвистик тўғараги тезислари” да биринчи марта тил вазифалари билан уларнинг реаллашиш шакллари ўртасидаги алоқа ҳақидаги қоидалар аниқ таърифлаб берилган. Улар: “Тилни ўрганиш ҳар бир хусусий ҳолатда тилнинг вазифалари ва бу вазифаларнинг реаллашиш шакллари хилма-хиллигини қатъий тарзда ҳисобга олишни тақозо этади. Акс ҳолда ҳар қандай тилнинг, хоҳ синхрон, хоҳ диахрон бўлсин, тавсифи муқаррар равишда янглиш ва маълум даражада сохта бўлиб қолаверади”, деб ҳисоблайди. Бу фикр шу ўринда яна қуйидагича давом эттирилган: “Нутқий фаолият ижтимоий роль бажарар экан, у ғайрилисоний борлик билан алоқасига кўра фарқланади. Бунда нутқий фаолият ё алоқа-аралашув вазифасига эга бўлади, яъни ифодаланмишга йўналтирилган бўлади, ёки поэтик вазифага эга бўлади, яъни белгининг ўзига йўналтирилган бўлади”[1:25-б.]

Албатта, ҳар қандай бадиий асарда тилнинг коммуникатив вазифаси ҳам реаллашади, аммо эстетик вазифа биринчи планда туради, етакчилик қилади. Шунинг учун ҳам лингвистик адабиётларда бу ҳолатга мана бу тарзда алоҳида урғу берилади: “Бадиий матн ҳар қандай нобадиий матндан фарқли ўлароқ алоҳида вазифани – коммуникатив вазифа билан мураккаб ўзаро алоқадорликда намоён бўлувчи ва матннинг ўзига хос қурилишида ҳал қилувчи омил ҳисобланувчи эстетик вазифани бажаради”[2:5-б.]. Бу ўринда шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, тилнинг бу ўзига хос эстетик вазифаси намоён бўладиган соҳа фақат бадиий асар матнидир, ундан бошқа бирон бир нутқ кўринишида тил ўзининг бу вазифасини реаллаштира олмайди, дейиш аниқ асосга эга эмас.

Шу нуқтаи назардан, Д. Н. Шмелевнинг мана бу фикрлари диққатга сазовордир: “Тилнинг эстетик вазифаси фақат бадиий асардагина намоён бўлмайди. Бизнинг диққатимиз жумланинг шаклига, фикр қай тарзда ифодаланганлигига қаратилган ҳар онда биз айнан шу вазифанинг ҳаракати доирасига киримиз”[3:35-б.]. Олимнинг алоҳида таъкидлашига кўра, сўзловчи ўз нутқининг ташқи шаклига эътибор бера бошлаши, лисоний ифода имкониятларини баҳолашга ўтиши билан тилнинг эстетик вазифаси ўзининг бошланғич кўринишида намоён бўлади, яъни сўзловчи нимани ифодалашнигина эмас, балки айни шу «нима»ни қандай ифодалашни ҳам муҳим деб ҳисоблашидан бошлаб тилнинг бу вазифаси ишга тушади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Бадиий асар тилини ўрганишдаги иккинчи, яъни «стилистик» йўналиш тилнинг худди шу эстетик вазифасини тадқиқ этишга қаратилган. Айтиш лозимки, тилнинг эстетик вазифасининг асосий намоён бўлиш ўрни бадиий асар матни экан, бу вазифанинг ўзига хос хусусиятларини фақат тилшунослик ёки фақат адабиётшунослик доирасида ўрганиш қийин. Бунинг учун адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, поэтика каби адабиётшунослик йўналишлари ва лингвистик стилистика, тил тарихи, лексикология, сэмасиология, этимология, грамматика каби тилшунослик йўналишлари бир-бири билан ҳамкорликда иш кўриши лозим. Тилнинг эстетик вазифаси масаласи бу икки йирик фан оралиғидаги мураккаб муаммодир. Ҳатто асримиз бошида бир қатор тилшунос ва адабиётшунослар бу муаммони илмий асосда ўрганадиган алоҳида фан тури шаклланиши лозимлиги ҳақидаги қарашни илгари сурганлар. Масалан, Б. А. Ларин 20-йилларнинг бошларида мана бундай деб ёзган эди: «Эртами - кечми, менимча, жуда тез орада тил эстетикаси алоҳида фан сифатида тан олинади».8

Адабий матнни идрок этишни ўрганиш керак. Шу мақсадда нутқнинг бу тури учун мавжуд бўлган мазмун ифодасининг умумий қонуниятлари билан танишиш лозим. Шунинг унутмаслик керакки, адабий матн мазмунининг уч турига маълум даражада мос келадиган матнни идрок этишнинг уч даражаси мавжуд. Биринчи даражада аниқ мазмун идрок қилинади (бевосита ифодаланмади), иккинчисида – имплицит (чуқур, бевосита ифодаланмади; субтекст), учинчисида – эстетик (барча санъат асарларига хос бўлиб, инсонда гўзаллик туйғусига таъсир қилади).

Матннинг бу идрокини ўрганиш учун матнни ташкил этадиган барча бирликларга эътибор қаратадиган лингвистик таҳлил алоҳида аҳамиятга эга, бу шубҳасиз эстетик мазмунни етказишга ёрдам беради. Имплицит ва эстетик мазмунни ифодалашга ёрдам берувчи барча тил воситалари тасодифий эмас, балки тизимлидир. Уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: тил бирликларининг сифат хусусиятларига оид ва матндаги уларнинг миқдорий муносабатлари билан боғлиқ.

Сифат хусусиятларига кўра, бир бирликни бир қатор бир хиллардан танлаш, яъни тил тизимининг парадигматик муносабатларидан фойдаланишни назарда тутадиганларни эътиборга олиш лозим. Бу хусусиятлар уч ҳолатда содир бўлади. Биринчидан, бир бирлик нейтрал тил меъёрига нисбатан бирор жихатдан белгиланиши мумкин, яъни функционал-стилистик ёки эмоционал-экспрессив рангга эга бўлиши, фойдаланиш доираси билан чекланиши ёки пассив фондга мансуб бўлиши ва ҳоказо. Иккинчидан, бирлик тил тизимида йўқ бўлиши мумкин ва муаллиф томонидан яратилади (тил тизимининг қонунларини мажбурий ҳисобга олган ҳолда) – бу неологизмлар ёки тасодифий иборалар бўлиб, улар нафақат лексик, балки фонетик, морфологик ва

синтактик ҳам бўлиши мумкин. Учинчидан, бирлик янги, мажозий маънога эга бўлиши ва бу ҳодиса тилнинг барча даражаларига ҳам тегишли бўлиши мумкин.

Миқдорий хусусиятлар тилда синтагматик муносабатлардан фойдаланишни назарда тутати; биз уларни энг умумий маънода матндаги бирор нарсанинг такрорланиши билан боғлиқ бўлгани учун шундай атаймиз – бу бирликларнинг ўзлари такрорланиши ва уларнинг маънолари — лексик ва грамматик бўлиши мумкин. Улар тилнинг барча даражаларини ҳам қамраб олади: фонетикада бу аллитерация ва ассонанс, сўз бирикмаларида-синонимлар, антонимлар ва омонимлардан фойдаланиш, морфологияда-нутқнинг бир қисмини устун қўйиш ёки бир хил шакллар ёки морфемаларнинг кенг тарқалиши, синтаксисда – баъзи ўхшаш сўзлар, иборалар ёки жумлаларнинг бевосита такрорланиши билан боғлиқдир.

Бадий матнда фонетик сатҳ унчалик асосий эмас, лекин у кўпинча мазмунни ифодалашда турли услубий, прагматик маъноларнинг юзага чиқишида ёрдам беради. Унинг роли матннинг муҳим хусусиятларига қараб кўпроқ ёки камроқ аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Табиийки, бу назмда насрдан кўра муҳимроқ. Айрим адабий-бадий йўналишдаги шоирлар – аввало, рамзлар билан ифодаловчилар ўз асарларининг товуш кўринишига, баъзан мазмун зарарига ҳам алоҳида аҳамият берганлар. Тилнинг фонетик хусусиятларидан кенг фойдаланиш ёки уларга бетараф муносабат индивидуал муаллифнинг услуб хусусиятларини характерлайди. Асар шаклининг мазмуни ва хусусиятлари ҳам улардан фойдаланиш учун кўпроқ ёки камроқ имконият беради. Бироқ, ҳар қандай чинакам бадий матн ҳамиша тил қонунларига мувофиқ фонетик жиҳатдан ташкил этилади: унда қарама-қарши бирикмалар йўқ, ритмик ва интонацион мазмунга мос келади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Агар таҳлилдаги фонетик даражани кенг маънода – товушли нутқнинг умумий хусусиятлари сифатида тушунсак, унда матннинг интонацияси ва ритмини кузатишларни ҳам унга боғлашимиз мумкин. Ўзбек нутқининг интонацион имкониятлари жуда хилма-хил. Интонация монотон ёки оҳангдор бўлиши мумкин – кейин матнни ўқиётганда тегишли кайфиятни яратади: соғинч, тушкунлик ёки хотиржамлик ҳолати. Бу турли-туман бўлиши мумкин, кейин эса ўқувчида интонация характернинг нутқий хусусиятларини яратиш, услублаштириш ва бошқалар воситасида бўлиши мумкин. Матннинг интонацион қолипи унинг синтактик қурилиши билан чамбарчас боғлиқ бўлганлиги учун синтактик сатҳни тасвирлашда батафсилроқ кўриб чиқилади ва фонетикани таҳлил қилишда матннинг бошқа фонетик хусусиятларини аниқлаш учун зарур бўлган интонациянинг фақат энг умумий тавсифи берилади.

Ушбу сатҳни таҳлил қилишда таъкидлаш керак бўлган ҳақиқий фонетик хусусиятлар орасида муаллиф томонидан махсус яратилган товуш эффектлари мавжуд. Улар икки хил бўлиши мумкин. Биринчидан, ифода яратишга қаратилган. Айниқса, бу ерда сиз амфатик стрессни таъкидлашингиз мумкин, яъни унли ёки кўш ундошлар узунлигининг ошиши билан боғлиқ. Ўзбек тилидаги айрим фонетик хусусиятлар бошқа тилда бўлмаслиги мумкин. Одатда, бундай мисоллар белгилар нутқида, муаллиф нутқ объектига махсус ҳолатини ёки махсус муносабатларини етказишга ҳаракат қилганда керак бўлади. Жумладан, Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асарида қаҳрамонларнинг ўзаро суҳбатида уларнинг бири йўқ инкор сўзини чўзиброқ талаффуз қилади ва ўзининг ички муносабатини билдириб қўяди “ — Ҳамма тузалиб кетса сиз ишсиз қоласиз. Одамларга ҳам қийин бўлади. Ким соғ, ким жинни — ажратолмай эзилиб кетади.

— Гапларингиз қизиқ.

— Жинничами?

— Йў-ўқ. Ҳечам унақамас. Сизни нимага чиқариб юборишмаяпти, хайронман. Сизга яна янги дорилар буюришибди.

— Кучлироқми? Яширмай айтаверинг. Кучлироқ дори буюрган. Кеча бошлигингизга қараб туриб: «Сизни сўйса етмиш кило гўшт чиқса керак», дедим. Кўрққанидан кўзи олайиб кетди [4:29-б.]. Яъни аста-секин ва ортиб бораётган артикуляция билан тўртта товуш ҳикоя қаҳрамони айни пайтда бошдан кечираётган кичик ҳиссий жараённи ниҳоятда жонли тарзда етказди.

Ифодали фонетик воситаларга аллитерация ва ассонанс киради. Муаллиф тил учун одатий ҳолларга нисбатан битта товуш ёки яқин товушлар гуруҳи (кўпинча сибилант, сибилант, жарангли унлилар, лабиаллашган унлилар) дан кўчириб фойдаланишни мақсадга мувофиқ қўллаши мумкин. Матн, шунингдек, кўплаб унли ёки ундош товушларни ўз ичига оладиган тарзда қурилиши мумкин. Кўпинча бундай методлар тавсифнинг предмети бўлган нарсаларнинг товуш образини яратишга хизмат қилади: табиат товушларини, ҳайвон овозларини, технология орқали яратилган шовқинларни ва бошқаларни етказди.

Сўз туркумларининг услубий бўёғи деганда сўзнинг функционал-стилистик ва экспрессив-эмоционал белгилари тушунилади. Биз фақат функционал ва стилистик бўёқнинг тавсифига эътибор қаратамиз, чунки сўзларнинг ифодали бўёғи одатда сўзнинг ҳар қандай нуқтаи назардан бетараф бўлган умумий фонда (мажозий маъно, чекланган фойдаланиш доираси ва ҳоказо) функционал бўёқдорликнинг ўзи одатда сўзда махсус ифодалилиқни қўллашга олиб келади.

Сўз туркумларининг функционал ёки жанр жиҳатидан турли таснифлари мавжуд. Аммо адабий матндаги бўёқдор сўзлар учун ҳар доим ҳам ранг турини аниқ белгилаш мумкин эмас, шунинг учун биз

сўзнинг ҳар қандай тил услубига тегишли бўлмаганлигини эмас, балки муаллифнинг нутқи учун нейтрал бўлган нарсаларга нисбатан сўзнинг муайян ранги мавжудлигини аниқлашимиз керак. Шу билан бирга изоҳли луғатлар ҳар доим ҳам бу рангни аниқлаш учун қўлланма бўлиб хизмат қила олмайди, у ранг вақт ўтиши билан ўзгариши мумкин эмас, бадиий матн билан бир вақтнинг ўзида яратилган изоҳли луғат ҳам бўлиши керак. Масалан, луғатларда фақат тилда муқимликка эга бўлган сўзнинг аниқ ранги қайд этилиши билан ҳам мураккаблашади. Матнни таҳлил қилишда унинг таркибий бирликларини бир-бири билан ва онгимизда мавжуд бўлган бир хил мазмунни ифодалашнинг бетараф усули ғояси билан таққослашга ҳаракат қилишимиз керак.

Энг умумий атамаларда услуб бўёқдорлигининг характеристикасини “ошган” ва “қисқарган” бўёқдорлик терминлари ёрдамида аниқлаш мумкин. Юқори бўёқдорлик – бу илмий ёки расмий иш матнларига хос бўлган ёки шеърий учун анъанавий бўлган ё бўлмаса, одатда тантанали, риторик ёки эҳтимол журналистик асарлар билан боғлиқ бўлган сўздаги китобийликнинг умумий соясидир.

Қисқарган стилистик бўёқдорлик сўзнинг асосан сўзлашув нутқида ишлатилишини кўрсатади. Бу атама сўзлашув ва сўзлашув нутқини англатади. Бу икки гуруҳ сўзлар ўртасидаги чегара, гарчи назарияда аниқ белгиланган бўлса-да, амалда тушуниш қийин. Кўпинча сўзлашув сўзини бетараф сўздан ажратиш осон кечмайди. Шундай қилиб, айрим ҳолларда сўзнинг қисқартирилган стилистик колоритини аниқлаш бирмунча шартлидир. Унинг объектив кўрсаткичлари алоҳида кўшимчалар, шунингдек, сўз семантикасида умумий баҳо даражаси бўлиши мумкин.

Балки, халқчил – поэтик бўёққа эга сўзлар алоҳида ўрин тутади. Улар юқори ёки паст сўз бойлигига боғлиқ эмас, чунки бир томондан, улар баъзи сўзма-сўз маънога эга ва оғзаки нутққа тегишли, аммо бошқа томондан, улар жуда шеърий ва одатда китоб матни билан боғлиқ турли хил ҳиссиётларни ифодалайди.

Матнни таҳлил қилишда сўзнинг функционал бўёққа эгаллигини аниқлаш етарли бўлмайди. Бундай сўзнинг асар яратилиш вақтидаги адабий тил фонида ишлатилишини баҳолаш (табиий, архаик ёки инновацион бўлсин), ундан фойдаланиш мақсадини аниқлашга ҳаракат қилиш (қахрамоннинг нутқ хусусиятлари, муаллифнинг ҳодисани баҳолаш башорати, жанр қонунларига бўйсунуш ва бошқалар) билан боғлиқдир. Қундалик ҳаёт таассурот, салбий ёки “қундалик” ҳистуйғулар ифодаси – бу ёзувчи ҳар доим тили/юқори сўз билан белгиланган қоидаларга мувофиқ услубий бўёқдор сўздан фойдаланиш матнда тантанавор, миллий ҳиссини яратади деб эмас, аслида реаллик ҳақида ҳам ўйлаш зарур. Услубий бўёқдорлик контекстда махсус сояларни, баъзан эса тилнинг тескари маъносини англатиши ҳам мумкин.

Тоҳир Маликнинг «Шайтанат» асаридан олинган парчада функционал услуб бўёқлардан қандай фойдаланилганига гувоҳ бўлиш мумкин:

“Ўғлининг пешвоз чиқмаганидан дадаси ҳам ажабланиб, «Тойчоқ, уйдаман?» деб қўйди. Эшикни очиб, танчали уй ичкарасига бир одим ташлади-ю, хайратланиб тўхтади.

— Сиз қамоққа олиндингиз, — деди паст бўйли одам, унинг орқасига ўтиб.

— Халқ душмани сифатида, — деди новча одам, унинг рўпарасига туриб олиб.

Дадаси индамади. У: «Дадам иккаласини уриб-уриб кўчага отворсалар эди», деб жуда-жуда истаган эди. «Нимага урмаяптилар, кучлари етмайдими? Мен борман-ку!»

— Дадамга тегманг! Тегманг дадамга! — дафъатан келган хайқирикни тўхтата олмади. Ирғиб туриб узун бўйлининг елкасига тирмашди.

— Жим бўл, илонвачча! — у шундай деб итариб юборди.

— Болага тегманг! — деб бақирди дадаси.

— Бўлди, томоша тамом, юр, — деди паст бўйли одам.

— Биродарлар, — бу сафар дадасининг овози титраб чиқди, — ахир бугун янги йил, ўғлим ёлғиз. Эртага тонг сахар айтган ерингизга ўзим етиб бораман.”[4, 45-б.]

Ажратиб кўрсатилган сўзлар услубий бўёқдор маъно ифодаламақда. Ўзбек тилида “тойчоқ” сўзи асли отнинг боласи маъносини англатади. От инсоннинг энг яқин жонворларидан бири, яъни ўз даврида йигит кишининг ҳамроҳи, йўлдоши, ёрдамчиси, дўсти бўлган. Шунинг учун ҳам отнинг боласи ўғил болаларни эркалаш учун қўлланилади. Гендер тушунча нуқтаи назаридан ҳам бу ўзига хосликка эга, чунки тойчоқ қиз болаларга нисбатан қўлланмайди.

Ёки салбий маънода “илонвачча” сўзининг ушбу матнда қўлланилиши бежизга эмас, отани халқ душмани илон, хоин сифатида тасвирлаш учун унинг боласини “илонвачча” деб атамақда. Албатта, матнда бўёқдор сўз бирикмаларидан фойдаланишнинг барча хусусиятларини иложи борица аниқроқ тушуниш учун асар мазмунини билиш лозим. Шунинг учун ҳам таҳлилга асосан детектив асарлардан парчалар асос қилиб олинган.

Ишлатилиш доираси чегараланган сўз бирикмалари остида одатда диалектизмлар, профессионализмлар, жаргонизмлар тушунилади. Бу сўзларнинг барчаси адабий тил доирасидан ташқарида, яъни улар ҳозирги замон тилининг адабий меъёрий луғатига киритилмаган ва шунинг учун ҳам ўқувчи учун тушунарсиз бўлиши мумкин. Шу муносабат билан, бундай сўз деярли ҳар доим ҳам, агар у жуда аниқ бўлса ҳам, ўқувчи томонидан умумий нейтрал тушунилади.

Бу сўз бирикмаларидан фойдаланиш имконияти ва хусусиятлари масаласи филолог ва ёзувчиларнинг ўзлари томонидан бир неча

бор муҳокама қилинган. Сўзнинг ҳақиқий санъаткорлари матнни идрок етишни мураккаблаштирмаслиги учун ундан усталик билан фойдаланадилар, аксинча, уни тўғри тушунишга кўмаклашади ва эстетик қимматини оширади. Қўлланилиш доираси чегараланган сўзлар сони матнда мўтадил бўлиши, уларга ҳар бир мурожаат муҳим сабабларга кўра келиб чиқиши лозим. Буни биз адабий бўлмаса-да, сўз етарли даражада кенг тарқалган ва кўпчилик ўқувчиларга маълум бўлган ёки муаллиф сўзнинг маъносини тўлиқ тушунишни кутмаган, лекин ундан бирор услубий таъсир яратиш учун фойдаланган ҳолларда ҳам кузатамиз.

Диалектизмлар одатда ёзувчилар томонидан икки мақсадда ишлатилади. Адабий тилда синонимлари бўлмаган ва маҳаллий объектлар (этнографизмлар) деб ном олган сўзлар тегишли воқеликни ифодалаш учун хизмат қилади. Улар, одатда, кам ифодали ва улардан фойдаланишнинг услубий самараси шундаки, муайян маҳаллий кайфият яратилади, ўқувчи қишлоқ ҳаёти муҳитига сингиб кетади ва содир бўлаётган воқеалар иштирокчисига ўхшаб қолади. Адабиётшуносларга синоним бўлган сўзлар одатда характерлар нутқида топилади, улар жонли образлар яратишга ёрдам беради, характерларнинг маълум бир муҳитга мансублигини ва адабий нутқ ҳақида етарли билимга эга эмаслигини кўрсатади.

Аммо диалектизмлардан фойдаланиш имкониятлари бу билан чекланмайди. Улар ёзувчининг тасвирлашга ўз муносабатини билдиришига хизмат қилиши, муаллифнинг турли ҳиссиётлари ва характерларини (киноя, ижобий ёки салбий муносабат ва бошқаларни) етказиши мумкин.), ва услубий воситаси бўлиши мумкин. Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асаридан бир мисолни кўриб чиқайлик: “Бир-бировларига битта гап кам, иккитаси ортиқча даражага етишгач, барчаси нутилди. Акасининг қайси гапи жўрабошига ёқмади — у эслолмади. Зиёфат тугаб, кўчага чиқишди. Ана шунда жўрабоши:

— Ҳали нима девдинг, курук! — деб ёқасига ёпишди.

Акаси ҳам хайрон. Нима дегани эсида йўқ. Уларни ажратиб кўйишди. Ака-ука тинчгина кетишаётган эди. Йўл яримлаганда орқадан тўртталаси қувиб келди...”[4:56-б.].

Бу ерда диалектизмларни муайян ҳудудга тегишли сўзларни қўллаш, деб ҳисоблаш мумкин, энди унинг маъноси ички шакл билан тўлиқ белгиланади матндаги « Ҳали « сўзи адабий тилда / «бироз олдин»/, адабиётда, кўпинча умумий сўзлашувда “боя” маъноси беради. Охирги сўз, эҳтимол, сўзнинг тўлиқ маъносида диалектал эмасдир, балки бу оддий ва тушунарли тарзда оғзаки услубга мос келадиган тилда махсус номга эга бўлмаган маънони ифодалаш учун керак бўлиши мумкин, гарчи бу жонли нутқда ёзувчи томонидан вақти-вақти билан ишлатилиши мумкин. Мунтазам ва вақти-вақти билан ишлатиладиган шева сўзлари

ўртасидаги чегара \ тасодифий \ ҳосилалар баъзан аниқланиб турганлиги учун бу жуда қизиқарли ва таъсирчан сўзни диалектизм деб ҳисоблаш мумкин.

Ушбу парчадаги учта сўз муаллиф нутқида ишлатилади, улар экзотик эмас ва назарий жиҳатдан ёзувчи адабий бирликлар ёрдамида бир хил мазмунни яхши етказиши мумкин эди, аммо кейин оғзаки ҳикоянинг таассуротлари, қулай ва айни пайтда жуда моҳир ва ифодали, ҳикоядан йўқолади. “Қурук” Тошкент худудида фаол қўлланиладиган сўздир. Ёки асарда куйидаги эпизодга диққат қилининг: – Окашон, ўтирибмиза-де чақчақлаши-иб... Чойдан олинг. Бугун оддих бўлса, шошиб қаёққаям борасиз. Ҳозир Шерни қўйиб бераман. Бир мазза қилинг, — у шундай деб хушбичим қизга қаради. Телеэкран пирпираб ўчди. Дам ўтмай пирпираб ёришиб, торини қўлтиқлаб олиб қўшиқ айтаётган Шерали кўринди. Шерали учинчи ашулани айтаётганда Асадбек келди. Саломга алик олдию ҳол-аҳвол сўрашмасдан, индамай ўтиб кетди [4:37-б.]. Бу ўрнида шевага хос сўзларнинг қўлланилиши асар қаҳрамонининг қайси худудга мансублиги ва унинг ўзига хос характери кўрсатиш билан бевосита боғлиқдир.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Хуллас, детектив асарлар матнида лисоний воситалар турли ижтимоий хосланишларни ифода қилади. Айниқса, жамиятнинг турли соҳа ва ижтимоий қатламига тегишли бўлган ҳар хил дунёқарашдаги кишилар нутқида қўлланилаётган тил бирликларининг социопрагматик аспектда тадқиқ этилиши тилшунослик учун зарур хулосалар бериши мумкин. Шунингдек, қаҳрамонлар нутқида учраётган шевага хос сўз ва иборалар, ноадабий қатламга оид бирликлар услубий маънодан ташқари ўзига хос социал хосланишларни ҳам намоён қилади. Детектив мазмундаги матнлар бошқа насрий матнлардан ўзига яраша ижтимоий хосланган тил бирликлари фаоллиги билан ажралиб туради.

Фойдаланилган адабиётлар

Пражский лингвистический кружок. – М., 1967., с-24.

Гореликова М.И., Магомедова Д.М. Лингвистический анализ художественного текста.-М: Русский язык, 1989, с-5.

Шмелов Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях.-М: Наука, 1977, с-35.

Тоҳир Малик Шайтанат. Роман. 1-қисм. <https://forum.ziyouz.com/index.php>